

Encountering Toponymic Geopolitics. Place Names as a Political Instrument in the Post-Soviet States [Találkozások helynévpolitikákkal. A helynév mint politikai eszköz a posztszovjet államokban]

Szerkesztő: SERGEI BASIK. Routledge, Abingdon – New York, 2022. 204 lap

1. A helynevekkel kapcsolatos geopolitikai kérdések ritkán kerülnek a nagyközönség figyelmének előterébe. Ha korábban nem is, de 2022 februárjától a világ az orosz–ukrán konfliktusra veti a szemét, s néha ennek még a helynévi vetületei is belekerülnek a napilapok szalagcímeibe. A brit Routledge kiadó jól időzítve rögtön lépett: geopolitikai könyvsorozatában tanulmánykötetet jelentetett meg a posztszovjet államok helynévpolitikáiról 2022 novemberében, a köteten 2023-as megjelenési évvel.

A kötet szerkesztője SERGEI BASIK.¹ A szerkesztő geográfus oklevelet szerzett Minszkben 1993-ban, ugyanott doktorált 2004-ben, közben a belarusz felsőoktatásban dolgozott 2009-ig. Kanadában előbb egy továbbképzésen vett részt, majd 2012-től tanít, jelenleg a Toronto közeli Conestoga College Interdiszciplináris Karának Szabadszociológia Tanszékén főiskolai tanár. Korábbi tanulmányait a belarusz СЯРГЕЙ БАСИК, illetve az orosz С. Н. БАСИК néven publikálta; érdeklődési területe a kulturális, illetve történeti földrajz mellett a helynévtanra, leginkább annak földrajzi vonatkozásaira terjed ki.

A 204 oldalas kötet (benne két–két fekete-fehér térképpel és fényképpel, továbbá hat táblázattal) a szerkesztő által jegyzett bevezető és összegzés között nyolc tanulmányt tartalmaz. A tanulmányok közül három Oroszország nemzetiségi peremvidékeivel foglalkozik: Tatár-földdel, a Kaukázus északi előterével és Szibériával. Kettő tárgyalja Ukrajnát, egy-egy tanulmány vizsgálja Belaruszt, Grúziát és Kazahsztánt. A tanulmányok tehát földrajzilag elég jól lefedik a szovjet utódállamokat. A szerzők többnyire helyiek (oroszok, kazahok, belaruszok, ukránok) vagy olyan szomszédok (finnek, lengyelek), akiknek ez a kutatási területük. A szerzők nagyobb része geográfus, de van közöttük szociológus, antropológus, nyelvész, filozófus és politológus is – így adott a kötet multidiszciplináris jellege. Két tanulmány (a tatár és a grúz témájú) korábban már folyóiratban megjelent; ezeknek a javított kiadása olvasható a kötetben.

2. A kötet eleje (I–XVI) az ábra- és térképjegyzék, a szerzők életrajza, továbbá a szerkesztő, SERGEI BASIK köszönetnyilvánítása, amelyben értékeli, hogy a szerzőcsapat a kegyetlen háború ellenére együtt tudott működni. A mottó szerint Közép- és Kelet-Európában a sűrű rendszer- és határváltozások helynévváltozásokat indukáltak; e huszadik századi ingakilengések során megkísérelték felülről előírni, hogy az emberek átállítsák viszonyukat az ideológiákhoz, önképpükhöz.

A szerkesztő bevezetője (1–28) Svetlana Alekszijejics 2015-ös irodalmi Nobel-díjas belarusz újságíró – magyarra is lefordított – Elhordott múltjaink című regényével kezdődik: a Homo sovieticus ideológiai alapjai elenyésznek, identitása kopik, mindennapi élete összeomlik,

¹ E könyvszemlében a belarusz szerkesztő nevét és a tanulmánykötet többi cirill betűs (orosz, ukrán és kazah) szerzőnevét az azonosítás egyértelműsége miatt az angol nyelvű kötettel megegyező módon, nemzetközi átírásban használom (a kötetben a kazah szerzők nevei is cirillről, így vannak átírva, annak ellenére, hogy a kazah nyelv latin ábécére való áttérése már megkezdődött, és az ettől eltérő írásképet eredményez). Minden más cirill (és grúz) betűs személy- és helynevet magyaros átírásban adok meg, illetve – ha van, akkor – használom a magyar (hagyományos) megfelelőjét (exonimát).

és mégis még mindig az egykori szovjet *Vasöntők útja*-t és *Élmunkások útja*-t hívja elő az emlékezete, elutasítva az új átnevezéseket, a *Kereskedő* és *Nemes utcá*-t.² A Szovjetunió tizenöt országgá bomlott szét, a baltikumi demokráciáktól az autoriter belarusz és türkmén rezsimekig számtalanfélévé, ennek ellenére a helynévpolitikájukban sok a hasonlóság. E térség kutatása ma a helynévtan forrópontja. A fejezet a térségről szóló helynévkutatások rövid történeti áttekintésével folytatódik. A szibériai Gulágot is megjárt NYIKONOV a helynevek azonosító szerepe mellett azok ideológiai funkcióját is tárgyalta már 1965-ös munkájában. Példaként azt hozta fel, amikor II. Katalin cárnő egy levert felkelés emlékét olyannyira ki kívánta radírozni, hogy még a helyszín folyónevét is *Ural*-ra változtatta. A bevezető következő szakasza a mai, politikai vonatkozású átnevezéseket csoportosítja jellegzetességeik szerint. A szovjettelenítés – és vele párhuzamosan a helyi nemzetépítés – általános: a birodalom legmagasabb pontja, a *Sztálin*-, majd *Kommunizmus-csúcs* Tádzsikisztánba került, és a helyi dinasztiaösről *Szomoni-csúcs* lett. Az általános folyamattal ellentétes, hogy néhol konzerválódott e szellem (megmaradt a *Lenin sugárút* Moszkvában), sőt Oroszországban és Belaruszban újraszovjeteztetés figyelhető meg, Minszkben például *Leningrad* bevásárlóközpont nyílt. Míg a Szovjetunióban Sztálin halála után, 1957-ben betiltották, hogy élő személyiségről adjanak nevet, addig az utódállamok egy részében az ajándékozás köbe vésésének e foka nem gond: 2008-tól Groznij főutcája a *Putyin sugárút* nevet viseli. Vilniusban viszont 2022-ben a város a szolidaritás jeleként átkeresztelte az orosz nagykövetség utcáját az 'Ukrán hősök utcájá'-vá (*Ukrainos Didvyriy gatve*). A bevezető fejezet a kötet szerkezetének bemutatásával és a tanulmányok áttekintésével zárul.

A finn politológus, KARLI-JO T. STORM Grúzia legnagyobb, de autonómiával nem rendelkező kisebbségének, az azerieknek a helynévhasználatával foglalkozik (29–48). Volt egy változó sorsú és kiterjedésű történeti tájegység, a cári időkben még közigazgatási egység, körülbelül Tbiliszi és Jereván között: grúz neve *Borcsalo*, azeri neve *Borçalı*. Északi fele megfelel nagyjából a grúziai Alsó-Kartli régiónak. Grúzia azeri kisebbsége nagyjából itt lakik, a régió népességének szinte felét alkotja. A szerző interjúkból vezeti le (és történelmi térképekkel magyarázza), hogy a változatos módon felfogott, csak a mentális síkban továbbélő terület neve a grúzok számára a szeparatizmust idézi fel, az azerieknek pedig az egykori dicsőséget. Azerbajdzsáni politikusok és történészek – bár az országukon kívül fekszik – saját történeti tartományként festik le, míg a grúziai kisebbség számára ez a lefojtott fogalom az Azerbajdzsántól elkülönült, Grúzián belüli szülőföldjüknek felel meg.

A kijevi geográfus, OLEKSIY GNATIUK Podólia történeti központja, Vinnicja utcaneveinek irányadó változásait mutatja be (49–65). Ukrajnában egy 2015-ös törvény tiltotta meg a kommunista és a náci rendszer jelképeinek használatát, e törvényt azonban az ország geopolitikai pólusaiban (a nemzeti érzés nyugaton és a szovjetnosztalgiajú, oroszbarát keleten) eltérő mértékben alkalmazták. A vizsgált város (amely 1792-ben váltotta a lengyel–litván uralmat cárivá) a két pólus között helyezkedik el. A szerző azt mutatja be (táblázatok segítségével is), hogy milyen gyakorlat volt jellemző Vinnicjában az 1989-es peresztrojktól a 2013-as euromajdani cezúrán át a jelenig: az első szakaszban tévovázó és ambivalens szovjettelenítés azonosítható, amely viszont 2015-től viharos erejűvé vált.

A jekatyerinburgi nyelvész, MARINA GOLOMIDOVA Tatárföld fővárosának, Kazánnak a kétnyelvűségéről ír (66–81). A város lakossága fele-felelészben orosz és tatár, mindkét nyelv hivatalos (a tatár is cirill betűs nyelv). Míg a kilencvenes évekig az orosz mellett alig voltak

² Az utcanevek esetében a regény magyar fordítója, Iván Ildikó által használt névalakokat használtam.

tatár feliratok, ma már a kétnyelvű (tatár és orosz) feliratozás rendszeres, és a tatár vonatkozású utcanevek száma is megnőtt, hangsúlyozva a helyi identitás fontosságát.

A gdański geográfus, ALEKSANDER KUCZABSKI Ukrajna kommunista markereinek felépítését és lebontását tekinti át (82–100). A szerző a helynévpolitikát tágan értelmezi: a politikusok ideológiájukat a földrajzi térbe vésik bele az emlékművek és a helynévtáblák által. A terek szovjetesítése 1940-re nagyjából telítetté vált, Kijevben az utcanevek háromnegyede kommunista vonatkozású volt. Ukrajna helynévpolitikája passzív volt 2014-ig, de a 2015-ös jelkép-használati törvény következtében kétezernél több szobrot romboltak le (fele Leniné volt), ezer-nél több települést neveztek át, és további mintegy ötvezer helynéven (feltehetően leginkább utcanéven) módosítottak. A totalitárius örökségtől a társadalom mentálisan eltérő módon szabadult meg: egyrészt a cseréket a szavazók különböző generációi másképpen fogadták, másrészt azok elmélyítették az ország nyugati és keleti fele közötti szakadékot is. Bizonyos markerek a másodlagos jelentéseik miatt fennmaradtak (pl. a második világháborús győzelmi vonatkozásaik révén).

A szentpétervári szociológus, VALERI THAKAHOV a Kaukázustól északra fekvő hat köztársasági székhely utcanévváltozásait elemzi: a csecsen Groznij, az észak-ozsét Vlagyikavkaz,

a dagesztáni Mahacskala, az ingus Magasz, a kabard–balkár Nalcsik és a karacsáj–cserkesz Cserkesszk esetét tárgyalja (101–119). Az – amúgy ’félelmetes’ jelentésű névvel rendelkező – Groznijt a két csecsen–orosz háború révén nem is olyan rég porig rombolták; újjáépítése során az egykori *Lenin sugárút* 2004-ben a jelenlegi elnök apjáról nevezték el *Ahmad Kadirov sugárút*-nak, ennek folytatása pedig 2008-tól a *Putyin sugárút*, tehát a városban csecsen–orosz utcanevek elegyednek. A ’Kaukázuson uralkodó’ jelentésű *Vlagyikavkaz* nevét 1939-ben másra változtatták át, majd még kétszer módosították; 1990-ban kapta vissza eredeti, orosz nevét, viszont az utcaneveiben az oszét jelleg erősödött meg. A többnyelvű Dagesztán fővárosának neve jelenleg is egy helyi szovjet forradalmárnak állít emléket, de sugárútjai szovjettelenedtek: többségükben – paritásos elv figyelembevételével – több, helyi etnikumhoz kötődnek, egyikük pedig orosz vonatkozású (I. Péter cár). A csecsen–ingus szétválás után alapították Magaszt. Az ezredfordulón lett főváros, még csak 41 utcája van, amelyek nevének döntő része ingus vonatkozású. Míg az előző négy esetben inkább szovjettelenedtek és helyiekké váltak a nevek, addig Nalcsikban és Cserkesszkben inkább megmaradtak. A cserkesz székhelynek csak az 1930-as években öt különböző neve volt, jelenlegi neve 1939-es; ugyan a város neve az etnikumot jelöli, a város orosz többségű, és ez utcanevein is tükröződik: a nevek alig módosultak, a *Lenin sugárút* mellett a második világháborús vonatkozású nevek vannak többségben.

A tanulmányait még Oroszországban kezdő, de a könyv írásakor már Kanadában élő kulturális antropológus, NADEZHDA MAMONTOVA az őshonos nemzetiségek által lakott sarkvidék és Szibéria szovjet térképezésének helynévi vonatkozásairól ír (120–136). A szerző levéltári kutatások alapján számol be arról, hogy a szovjet térképező hivatal és annak tudományos háttérintézménye a topográfiai térkép által milyen fontos szerepet játszott a helynévanyag kialakításában és ismertté tételében. Szerkesztői utasítások és átírások készültek a sarkvidéki őshonos nyelvek használatáról. Csak látszat volt az őshonos jogok elismerése – mivel a sokszínűség ellentmondott a szovjet uniformizálásnak –, így egy ellenőrzött folyamat keretében valójában felülről adtak neveket. A nyelveknek rangsoruk volt, felül az oroszsal, középen a közigazgatási ranggal rendelkező nemzetiségi nyelvekkel és lent a kisebbségiekkel, amelyek beszélői nyelvi

jogok és helynevek nélkül maradtak. Ma az őshonos kisebbségek a sok hibás név helyett szeretnének láthatóvá válni helyneveik révén is.

A filozófiát, illetve közgazgatást oktató kazah szerzőpáros, KULSHAT MEDEUOVA és ZHOMART MEDEUOV a kazah főváros névváltozásaihoz való viszonyulásokat ismerteti (137–152). Az egykori *Akmola*, majd várossá válása után *Akmolinszk* a szovjet időkben *Celinográd* (orosz: 'szűzföldváros') lett. A függetlenség első éveiben visszakapta az *Akmola* nevet, fővárossá válását követően, 1998-ban *Asztaná*-nak nevezték át (kazah: 'főváros'). Korabeli viccet idéznek, miszerint azért nevezték el akkor 'Főváros'-nak a fővárost, mert majd a megépülésének sikeressége függvényében *Nazarbajevburg* 'Nazarbajevvár' vagy *Nazarbajevdorf* 'Nazarbajevfalu' lesz a végső neve. A több évtizedes vezetés után 2019-ben leköszönő elnök, Nurszultan Nazarbajev egyénnevről lett aztán *Nur-Szultan* a főváros: az utódja az első munkanapján így, a főváros átnevezésével tisztelt elődje, egy még élő személyiség előtt. Az újabb névváltozás ismét poénokban csapódott le: a főváros nemet váltott, s míg lány korában *Asztana* volt, nagytata korában *Nur-Szultan* lett; nem fognak a fővárosban szépségversenyt tartani, mert egy lány sem szeretne *Miss Nurszultan* lenni. A szerzőpáros még csak arról ír, hogy a társadalomban milyen hangok voltak az új név ellen, de meg kell említenem, hogy 2022 szeptemberében (feltehetőleg a kézirat zárása után) a főváros visszakapta az *Asztana* nevet. A tanulmány azt tükrözi, hogy milyen nehéz elvágni a körkörös megemlékezési folyamatok prioritásait, és visszatálatálni a hagyományos nevekhez.

Az ismert finn geográfus, JANI VUOLTEENAHO és a kötet szerkesztője, SERGEI BASIK jegyzi a Minszk épületneveiről szóló tanulmányt (153–172). A szovjet időkben az idegenforgalomban a helyben maradás volt hangsúlyos (*Minszk* és *Belarusz* szálló), műemléképület viselte az unalmas *Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt Első Kongresszusának Múzeuma* nevet, még a szórakozóhely is a háborús propagandát sulykolta (*Győzelem mozi*). A posztszovjet korszakban a város építészete megőrizte korábbi jellegét, de az épületek névadó motívumai fokozatosan sokfélék lettek. Az egyik véglet a *LeningGrad* bevásárlóközpont, a másik pedig a – könyvben fényképekkel illusztrált – *Majak Minszka* ('Minszk világítótornya') bevásárlóközpont és lakópark, ahol harminchat toronyház nyugati művészek (Picasso, Caravaggio, Rubens, Goya stb.) neveit kapta, ami által a külföldi befektető – marketingfogásból – szokatlan, globalizációs szeletet importált a belarusz fővárosba.

A kötet a szerkesztő, SERGEI BASIK rövid összegzésével folytatódik, amelyben összeveti a jelent bemutató tanulmányokat (173–180). Kiemeli a kötet kritikai helynévtani megközelítését, felsorolja, hogy a szerzők a kartográfiától a szociológiáig mely tudományterületek milyen fogalmait használták. A jövőbe kémelve kiemeli, hogy a háborúk eredményeképpen Azerbajdzsán használaton kívül helyeztette a *Hegyi-Karabah* nevet, az ukrán identitással együtt pedig megerősödött a *Lviv* név az orosz *Lvov* rovására. A kötet névmutatóval zárul (181–187).

3. A kiadó ajánlója szerint ez az első könyv, amely mélyrehatóan vizsgálja a posztszovjet helynevek geopolitikai hátterét, így számos tudományág iránt érdeklődő olvasók számára is hasznos olvasmány lehet.

BARTOS-ELEKES ZSOMBOR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7095-7890>

Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Földrajz Kar